

УДК 811.11–26:82–312.9

РОЛЬ МЕТАФОРИ У ПРОЦЕСАХ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА КАТЕГОРИЗАЦІЇ МОЖЛИВОЇ КАРТИНИ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ СУЧАСНИХ БРИТАНСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ЖАНРУ ФЕНТЕЗІ)

Александрук І. В.

У статті розглядається вплив метафори на процеси категоризації та концептуалізації можливої картини світу, яка репрезентована у творах жанру фентезі. Метафора дозволяє змінити уявлення про якусь категорію чи світ. Вона допомагає людині пізнати нові явища можливого світу через асоціативні зв'язки добре відомих фактів та явищ реального світу. Процеси категоризації та концептуалізації – це два взаємопов'язані процеси, які представляють собою приклади класифікаційної діяльності людини.

Ключові слова: категоризація, концептуалізація, метафора, можливий світ.

В статье рассматривается влияние метафоры на процессы категоризации и концептуализации возможной картины мира, которая представлена в произведениях жанра фэнтези. Метафора позволяет изменить восприятие какой-то категории или мира. Она помогает человеку познать новые явления возможного мира через ассоциативные связи хорошо известных фактов и явлений реального мира. Процессы категоризации и концептуализации – это два взаимосвязанных процесса, которые представляют собой примеры классификационной деятельности человека.

Ключевые слова: категоризация, концептуализация, метафора, возможный мир.

This article explores the influence of metaphor on the categorization and conceptualization processes of the possible world view represented in the works of the fantasy genre. Metaphor allows to change perception of any category or world. It helps a man to cognize new phenomena of the possible world through the associative relations of the well-known facts and phenomena of the real world. The processes of categorization and conceptualization are interrelated and represent the examples of man's categorizing activity.

Key words: categorization, conceptualization, metaphor, possible world.

Актуальність дослідження визначається недостатньою вивченістю впливу метафори на процеси категоризації та концептуалізації. Метою дослідження є визначення впливу метафори на процеси концептуалізації та категоризації можливого світу, репрезентованого у творах жанру фентезі. Згадана мета зумовлює конкретне завдання: виявити як метафора впливає на категоризацію та концептуалізацію можливого світу. Об'єктом дослідження є лексичні одиниці, які вживаються письменниками жанру фентезі на позначення реалій можливого світу. Предметом дослідження є лінгвокогнітивні та семантичні аспекти номінативних одиниць фентезійних творів сучасних американських та британських письменників. Наукова новизна полягає у спробі визначити вплив метафори на процеси категоризації та концептуалізації можливого світу, репрезентованого у творах жанру фентезі сучасних британських та американських письменників.

У сучасній лінгвістиці метафору розглядають як когнітивний феномен мислення людини, прийом пізнання, категоризації та концептуалізації. Метафору представляють у вигляді концептуальної проєкції з однієї концептуальної сфери (source domain) на іншу (target domain), а сама концептуальна проєкція вважається базовою для мислення й мови [18, с. 379]. Слова в процесі метафоризації отримують своє значення не випадково, як і не випадковим є вибір лексичних одиниць із певних сфер. В основі вибору лежить когнітивна основа, оскільки при метафоризації людина зіштовхується із процесом категоризації на когнітивному рівні, при якому відбувається модифікація концептів під дією мотивувальної та мотивованої категорії.

Процеси концептуалізації та категоризації представляють собою приклади класифікаційної діяльності і протікають паралельно у свідомості кожної людини. Існує певна відмінність між процесом концептуалізації та процесом категоризації. Процес концептуалізації спрямований на виділення мінімальних змістових одиниць ментального рівня, які є результатом практичного досвіду в процесі пізнання людиною світу (реального чи можливого), що призводить до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи у психіці людини. Процес категоризації направлений на поєднання подібних одиниць, які мають подібні риси, у більші розряди [2, с. 22].

Дослідження категоризації важливе щодо розуміння операцій індивідуальної та колективної свідомості, для вивчення способів збереження, обробки та використання знань. Категоризація досвіду є переважно неусвідомленою й автоматичною, оперує предметними сутностями й абстракціями, раціональним та ірраціональним, має національно-специфічний характер, знаходить своє вираження у номенклатурі лексичних та граматичних засобів мови [1, с. 15–21]. Саме мовні знаки в їх матеріальному втіленні дають людині вказівку про межі категорій, які формуються у її свідомості. Коли з'являється нова словесна одиниця, це вказує на становлення нової категорії.

Дж. Лакофф та М. Джонсон зазначають, що коли людина має певний намір, здійснює якийсь вид діяльності, вона звертається до категорій. Та специфічна дія, яку людина чинить у кожній конкретній ситуації, представляє собою вид моторної активності, тобто вона відноситься до категорії моторних дій. Ці дії ніколи не повторюються з ідеальною точністю. Не беручи до уваги різницю в конкретних реалізаціях, вони всі співвідносяться з певним видом діяльності, і людина знає, яким чином здійснювати дію даного виду. Вивчення процесів категоризації важливо для будь-яких підходів розуміння того, як людина думає та діє [4].

Під категоризацією розуміють поділ світу на категорії, виділення в ньому груп, класів, категорій аналогічних об'єктів або подій як рубрики досвіду, що сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини [3, с. 96]. Процес категоризації включає в себе два аспекти. З одного боку, категорії служать матеріалом, який має доступ до свідомості, і тоді вони можуть розкривати, що є найбільш суттєвим для людини в уявленні та розумінні роботи когнітивних процесів [9, с. 142]. Категоріальна класифікація є основою ментального лексикону людини. Людина співвідносить необхідний їй концепт з іншими взаємопов'язаними концептами. Потрібний концепт займає своє місце у свідомості людини і за необхідності включається в існуючу класифікаційну систему. Процес категоризації супроводжується фіксацією виділених ознак за допомогою мови. Формою об'єктивації категорії в мові є її ім'я [3, с. 307–309]. З іншого боку, процес категоризації супроводжується фіксацією виділених ознак за допомогою мови, як результат, мовні категорії є своєрідними джерелами номінації [5, с. 39]. Категорії можуть змінюватися від мови до мови, від культури до культури, а також можуть змінюватися в межах однієї мови та культури, можуть належати до однієї або декількох категорій [9, с. 29].

Когнітивна наука розрізняє два типи категоризації: таксономічну (логічну) та образно-метафоричну [6, с. 49]. Категоризація таксономічна залежить не лише від історично-усталених принципів, а й від психологічних. Людська категоризація базується на знаннях, отриманих з навколишнього світу, який вона пізнає. Образно-метафорична категоризація з'являється як результат креативної діяльності людини, що знаходить свою реалізацію в тексті. Людина вже має певні лінгвістичні та культурологічні категорії і, читаючи текст, вона потрапляє під вплив індивідуально-авторських вигаданих категорій МС [6, с. 50].

Людина може концептуалізувати одну й ту саму категорію по-різному і за різних обставин [8, с. 660–661]. Дж. Лакофф зазначає, що, якщо змінити уявлення про суть категорії і явища категоризації, зміниться і уявлення про світ [11, с. 124]. Щоб змінити суть категорій, найчастіше використовують метафору чи метонімію. Метафоричне визначення допомагає по-новому зрозуміти річ, яку ми вже знаємо та вже категоризували або це може привести до перекатегоризації [11, с. 125]. Метафора відноситься не до окремих ізольованих об'єктів, а до складних ментальних сфер. У процесі пізнання ці складні ментальні сфери знаходять своє вираження через метафору з більш простими ментальними образами або тими, що існують. У

подібних метафоричних уявленнях відбувається перенесення концептуалізації існуючого ментального простору на той, що не існує, який у процесі концептуалізується і включається в загальну концептуальну систему мовної спільноти. Для традиційної метафори категорія вже існує, вона була сформована ще до появи метафори. Щодо метафори в тексті, категорія створюється пізніше метафори, і метафора може називати нову створену категорію [10, с. 70–72].

О. С. Кубрякова зазначає, що все ще тривають суперечки щодо пріоритетів концептуалізації та категоризації. Дослідниця вважає, що провідна роль належить категоризації. Всі когнітивні процеси залежать від категоризації, яка зафіксована в мові та має, завдяки знаковому характеру її втілення, значення досвіду, яким володіє колективна свідомість [3, с. 320]. Метафора допомагає пізнати нові явища неіснуючої реальності через асоціативні зв'язки добре відомих фактів та явищ реального світу. Метафора є не лише ресурсом образного мовлення, а й джерелом нових значень слів, які здатні виконувати номінативну функцію. Це визначення метафори базується більш на лінгвістичній характеристиці метафори, ніж на когнітивній чи прагматичній. Звичайно, лінгвістичній характеристиці метафори належить найголовніша роль, оскільки когнітивна чи прагматична будуть залежати від факторів, репрезентованих у контексті.

В основі метафоричного перенесення може лежати схожість за кольором, розміром, формою, характеристиками, функціями. Процес метафоризації має під собою певні когнітивні підстави. Категоризація об'єкта екстралінгвістичної дійсності завжди пов'язана як з раціональними, так і з емоційно-оцінними асоціаціями, які формують певну концептуальну модель, що відповідає уявленням про цей об'єкт у певному мовному колективі. Емоційно-оцінні та раціональні асоціації співвідносяться на семантичному рівні з денотативним та конотативним значеннями мовної одиниці. Саме ці значення утворюють понятійну базу для метафоричного перенесення.

Наприклад, у циклі романів про Гаррі Поттера одна з марок чарівного транспорту має назву *bluebottle: The Bluebottle: A Broom for All the Family – safe, reliable, and with Built-in Anti-Burglar Buzzer ...Mrs. Shower's All Purpose Magical Mess Remover: No Pain, No Stain! ...Gladrags Wizardwear–London, Paris, Hogsmeade* (HPSS). *Bluebottle* – це назва виду комах (трупна муха), що мають яскраво-блакитний колір [7]. Підставою для метафоричного перенесення є здатність літати та колір. Таким чином, у наведеному прикладі відбувся процес перекатегоризації, коли слово з категорії назв комах перейшло в категорію назв предметів МС. Зауважимо, що *bluebottle* є і назвою рослини, волошки, яка теж має яскравий блакитний чи синій колір [12]. Отже, шляхом метафоричного перенесення у назві предмета чарівного світу концептуалізується колір рослини.

Black Sirius – ім'я представника роду чаклунів, які сповідували ненависть до всіх, хто не володіє магічними здібностями та має сумнівне походження. Сиріус є одним із небагатьох, хто виступив проти усталених сімейних цінностей, за що і був покараний: *Large words at the very top of the tapestry read: The Noble and Most Ancient House of Black. 'You're not on here!' said Harry, after scanning the bottom of the tree closely. 'I used to be there,' said Sirius, pointing at a small, round, charred hole in the tapestry, rather like a cigarette burn. 'My sweet old mother blasted me off after I ran away from home.' 'You ran away from home?' 'When I was about sixteen,' said Sirius. 'I'd had enough. 'But: why did you?'"Leave?' Sirius smiled bitterly and ran his fingers through his long, unkempt hair. 'Because I hated the whole lot of them: my parents, with their pure-blood mania, convinced that to be a Black made you practically royal: my idiot brother, soft enough to believe them: that's him* [15]. Ім'я героя походить від назви найяскравішої зірки – Сиріуса. Шляхом метафоричного перенесення у власному імені людини концептуалізуються характерні ознаки зірки – яскравість та унікальність. Зауважимо, що давня шумерська назва зірки Сиріус – “собака сонця” [17]. Від цієї назви походить назва сузір'я Великий Пес, де розташована зірка. Сиріус Блек теж володів магічною здатністю трансформуватися у собаку. Таким чином, основою метафоричного перенесення виступає форма сузір'я.

Героїня з роману К. Валенте має ім'я *Hind: The first child of the Doge was called Hind, and she was the sort that liked to dance with men and eat iced cakes and read books with pictures she ought not to see. Hind too wore long strings of beads, but hers were cast from amber pitch, the strange black ruin left behind when amber is burned to*

make that costly oil which her sister so resembled. These black beads whorled round, loose at her throat and close at her wrists and waist, crisscrossing her barely contained breasts [19]. Лексична одиниця *hind* має значення “лань” [7]. Як і лань, героїня роману є надзвичайно витонченою та граційною дівчиною. У власному імені представниці світу чарівників концептуалізуються якості тварини – грація та витонченість. У наведеному прикладі відбувся процес перехід з категорії загальної назви у категорію власного імені людини.

У циклі Дж. К. Роулінг лексема *nimbus* вживається на позначення марки віників, якими користуються чарівники МС як одним із видів магічного транспорту: *Tawny, Screech, Barn, Brown, and Snowy. Several boys of about Harry's age had their noses pressed against a window with broomsticks in it. "Look," Harry heard one of them say, "the new Nimbus Two Thousand – fastest ever* [13]. Слово *nimbus* потрапило до англійської з латини, де мало первинне значення “хмара”, а з часом набуло нового лексико-семантичного значення “яскрава хмаринка навколо голови Бога, німб” [12]. В основі метафоричного перенесення лежить здатність літати в небі. Отже, шляхом метафоричного перенесення у назві предмету можливої реальності концептуалізуються властивості абстрактного об'єкта.

У романі про Гаррі Поттера лексема *howler* вжито для номінації чарівного предмета МС: *"What's a Howler?" he said. Ron stretched out a shaking hand, eased the envelope from Errol's beak, and slit it open. Neville stuffed his fingers in his ears. A split second later, Harry knew why. He thought for a moment it had exploded; a roar of sound filled the huge hall, shaking dust from the ceiling. "Stealing the car, I would not have been surprised if they'd expell you, you wait till I get hold of you, I don;t suppose you stopped to think what your father and I went through when we saw it was gone* [14]. *Howler* – лист, якого відправляють чарівники один одному. Особливістю цього листа є те, що він висловлює вголос повідомлення адресанта. В англійській *howler* має значення “ревун” або “плакальниця” [12]. Отже, шляхом метафоричного перенесення у назві предмету МС концептуалізується здатність людини розмовляти або кричати.

Прізвище учениці школи магії *Bobbin Melinda* [16] означає “шпульку, механізм швейної машини” [7]. У цьому прикладі спостерігаємо процеси перекатегоризації та персоніфікації. Слово із категорії загальних назв перейшло до категорії власних. Процес перекатегоризації відбувся, коли лексична одиниця *bobbין* виступає власним іменем людини. Також у прізвищі людини чарівного світу концептуалізується розмір предмета.

Один із персонажів Дж. К. Роулінг має прізвище *Skeeter Rita*. В англійській мові лексема *skeeter* вживається для позначення “комара” [7]. Даючи героїні таке прізвище, письменниця підкреслює здатність персонажа до магічних трансформацій. Героїня могла з легкістю перетворюватись на жука: *"Oh not electronic bugs," said Hermione. "No, you see ...Rita Skeeter" – Hermiones voice trembled with quiet triumph – "is an unregistered Animagus. She can turn – "Hermione pulled a small sealed glass jar out other bag. "into a beetle"* [15]. Це прізвище яскраво підкреслює таку рису характеру героїні як надокучливість, що теж є типовою рисою комара: *Rita Skeeter's been ferreting around all week, looking for more Ministry mess-ups to report. And now she's found out about poor old Bertha going missing, so that'll be the headline in the Prophet tomorrow* [15]. Таким чином, шляхом метафоричного перенесення зовнішніх характеристик форми та внутрішньої форми виразу “комар надокучає” – “людина заважає, дратує” концептуалізуються певні риси характеру та форма людини. У цьому прикладі спостерігаємо процес перекатегоризації, коли слово із категорії тварина перейшло в категорію людина МС.

Отже, категоризація та концептуалізація – це два взаємопов'язані процеси. Процес концептуалізації направлений на виокремлення мінімальних змістовних одиниць, а процес категоризації – на об'єднання подібних. Метафора впливає на процеси категоризації та коцептуалізації можливої картини світу.

Література

1. Бацевич Ф. С. Словник міжкультурної комунікації / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекций по английской филологии / Николай Николаевич Болдырев. – Тамбов, 2001. – 120 с.

3. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Российская академия наук. Ин-т языкознания / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем [Электронный ресурс] / Дж. Лакофф, М. Джонсон / Теория метафоры. – М., 1990. – Режим доступа до статті: <http://www.philology.ru/linguistics1/lakoff-johnson-90.htm>. – Назва з екрана.
5. Манерко Л. А. Новая методика исследования категоризации в лингвистике / Лариса Александровна Манерко // Вестник Московского университета. – Сер. 9 “Филология”. – М., 2000. – № 2. – С. 39–52.
6. Никитин М. В. Основания когнитивной семантики : учеб. пособие / М. В. Никитин. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцига, 2003. – 277 с.
7. Cambridge Dictionary online [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словника: <http://dictionary.cambridge.org>. – Назва з екрана.
8. Cresswell M. Possible Worlds Semantics / M. Cresswell // ed. by R. A. Wilson & F. K. Keil. – N. Y. : A Bradford Book, 1999. – P. 659–661.
9. Cruse D. A. Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics / D. A. Cruse. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 409 p.
10. Glucksberg S. How Metaphors creates categories / S. Glucksberg // The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought / ed. by R.W. Gibbs, Jr. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – P. 67–84.
11. Lakoff G. Metaphors We Live by / George Lakoff, Michal Jonson. – L. : The University of Chicago Press, 2003. – 191 p.
12. Online Etymology Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словника: <http://www.etymonline.com>. – Назва з екрана.
13. Rowling J. K. Harry Potter and the Sorcerer's Stone [Электронный ресурс] / Joanne K. Rowling. – 1997. – Режим доступа до роману: http://www.greylib.su/?category=englishengkids&altname=ves_harri_potter_na_angliiskom_all_harry_potter_books словника : <http://www.etymonline.com>. – Назва з екрана.
14. Rowling J. K. Harry Potter and the Chamber of Secrets [Электронный ресурс] / Joanne K. Rowling. – 1998. – Режим доступа до роману: http://www.greylib.su/?category=englishengkids&altname=ves_harri_potter_na_angliiskom_all_harry_potter_books. – Назва з екрана.
15. Rowling J. K. Harry Potter and the Order of the Phoenix [Электронный ресурс] / Joanne K. Rowling. – 2003. – Режим доступа до роману: http://www.greylib.su/?category=englishengkids&altname=ves_harri_potter_na_angliiskom_all_harry_potter_books – Назва з екрана.
16. Rowling J. K. Harry Potter and the Half-Blood Prince [Электронный ресурс] / Joanne K. Rowling. – 2005. – Режим доступа до роману: http://www.greylib.su/?category=englishengkids&altname=ves_harri_potter_na_angliiskom_all_harry_potter_books. – Назва з екрана.
17. Subject Dictionary Glossary Lexicon Thesaurus [Электронный ресурс]. – Режим доступа до тезауруса: <http://www.ats-group.net/glossary-lexicon.html>. – Назва з екрана.
18. Turner M. Conceptual Integration / Mark Turner // The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / ed. by D. Geeraerts and H. Cuyckens. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – P. 377–394.
19. Valente C. M. The Orphan's Tales: in the Cities of Coin and Spice [Электронный ресурс] / Catherynne M. Valente. – 2007. – Режим доступа до роману: http://www.greylib.su/?category=englishengfan&altname=the_orphans_tales_in_the_cities_of_coin_and_spice. – Назва з екрана.